

Fire safety issues in the activities of the Zemstvo Liberal Party of the Northern Left Bank (60-80s of the 19th century)

Nazar A. Kotelnitskyi

Chernihiv Institute of Information, Business and Law of the Academician Yu. Bugai International
Scientific and Technical University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)
email: subton7@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>

Abstract.

The purpose of the article is to clarify the main imperatives of fire safety in the practical activities of the opposition aristocratic front of the Northern Left-Bank Ukraine with the help of little-known and little-studied historical sources, some of which are being introduced in to scientific circulation for the first time. **Research methodology.** In preparing the article, a general scientific (methods of synthesis and analysis; deduction and induction; methods of periodization, generalization; descriptive method) and a special historical (problem-chronological methods, content analysis) research methodology was used, which generally ensured the achievement of the tasks set in the work. **The scientific novelty** of the publication lies in the fact that for the first time in Ukrainian historical science, the policy of the zemstvo liberal movement of northern Ukraine in the field of fire safety is highlighted. **Conclusions.** The issue of fire safety in the system of imperatives of the social policy of the zemstvo liberal movement in the north of Left-Bank Ukraine in the 60s-80s of the 19th century. occupied not the last place. Analysis of historical sources, some of which are being introduced into scientific circulation for the first time, shows that the policy of the opposition aristocratic front in the specified field has undergone a path of evolution: from the crystallization of a complex of administrative and organizational principles of fire safety, centralized provision of means of combating disaster to the formation of a systemic policy in the field. The opposition aristocratic front of the Northern Left Bank successfully combined in its fire safety policy instruments of different nature - administrative, financial and economic and scientific and technological, which allowed the liberals to help the peasantry achieve noticeable changes in the fight against fire excesses.

Keywords: fire safety, zemstvo liberal party, northern Ukraine, zemstvo institutions.

Питання протипожежної безпеки у діяльності земської ліберальної партії Північного Лівобережжя (60-80 рр. 19 ст.)

Назар Котельницький

Чернігівський інститут інформації, бізнесу і права Міжнародного науково-технічного університету
імені академіка Ю.Бугая
кандидат історичних наук, доцент(Україна)
email: subton7@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>

Анотація.

Метою статті є з'ясування основних імперативів протипожежної безпеки у практичній діяльності опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя за допомогою маловідомих та малодосліджених історичних джерел, частина яких уперше запроваджується до наукового обігу. **Методологія дослідження.** При підготовці статті була використана загальнонаукова (методи синтезу і аналізу; дедукції та індукції; методи періодизації, узагальнення; описовий метод) та спеціально історична (проблемно-хронологічний методи, контент-аналіз) методологія дослідження, що у цілому забезпечило досягнення поставлених у роботі завдань. **Наукова новизна** публікації полягає у тому, що уперше в українській історичній науці висвітлена політика земського ліберального руху північної України у галузі протипожежної безпеки. **Висновки.** Питання протипожежної безпеки у системі імперативів соціальної політики земського ліберального руху на півночі Лівобережної України 60-80рр. 19 ст. займали не останнє місце. Аналіз історичних джерел, частина яких уперше запроваджується до наукового обігу засвідчує, що політика опозиційної аристократично фронди у вказаній галузі пройшла шлях еволюції: від кристалізації комплексу адміністративно-організаційних засад протипожежної безпеки, централізованого

забезпечення засобами боротьби з лихом до формування системної політики у сфері. Опозиційна аристократична фронда Північного Лівобережжя успішно поєднувала у своїй протипожежній політиці різні за природою інструменти - адміністративні, фінансово-економічні та науково-технологічні, що і дозволило лібералам допомогти селянству добитись помітних зрушень у боротьбі з пожежними експесами.

Ключові слова: протипожежна безпека, земська ліберальна партія, північна Україна, земські установи.

Постановка проблеми. Соціальна програма земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80 рр. 19 ст.) залишається маловідомою та малодослідженою проблемою вітчизняної історичної науки, оскільки мала у собі численні складові різного напрямку. Наприклад, це стосується питань протипожежної безпеки на території Північного Лівобережжя, які достатньо гостро постали перед громадськістю регіону, адже абсолютна більшість населення регіону - селянство, у досліджуваний період ще використовувало дерев'яні конструкції. В умовах передачі центральною владою Російської імперії проблем пожежної безпеки до компетенції органів місцевого самоврядування, земські інституції, у тому числі - ліберальна опозиція, стали одними з відповідальних інстанцій за стан справ у цій сфері. Тому позиція аристократичної фронди щодо вказаної проблеми складає не тільки історичний, але й практичний інтерес.

Аналіз останніх публікацій та джерел. Окремі аспекти цієї проблеми досліджувалися Н. Котельницьким (Котельницький, 2019а; 2019b; 2022), все ж вказане питання залишається «білою плямою» в історії українського земського лібералізму, у тому числі - на півночі Лівобережної України. Фундаментом для підготовки статті стали журнали повітових та губернського земських зібрань Чернігівської губернії, які містять у собі протоколи засідань цих розпорядчих інститутів системи земського самоврядування. Ці першоджерела є незамінними для дослідників історії земств в українських губерніях Російської імперії, оскільки у них відображена з достатньою повнотою позиція ліберальних земців регіону по кожному конкретному питанню, яке розглядалося повітовими або губернськими земськими зборами.

Метою публікації є з'ясування основних імперативів протипожежної безпеки у практичній діяльності опозиційної аристократичної фронди краю за допомогою маловідомих та малодосліджених історичних джерел, частина яких уперше запроваджуються до наукового обігу.

Виклад основного матеріалу. Уперше до проблем протипожежної безпеки опозиційна аристократична фронда північної України звернулася вже на самому початку своєї подвижницької діяльності у земських інституціях. Так, один з лідерів ліберальної партії регіону - М. Імшенецький у 1866р. опублікував «Особое мнение» щодо комплексу заходів місцевого самоврядування у галузі страхування нерухомості та протипожежної безпеки. Опозиціонер зазначив, що абсолютна більшість внутрішніх водних ресурсів, розташованих на територіях краю належить приватним власникам. Однак, оскільки ці водойми виконують декілька важливих громадських функцій, зокрема - джерела забезпечення водою худоби та природного ресурсу для гасіння пожеж, то офіційне клопотання губернської земської управи до повітових виконавчих органів щодо принципового обмеження розпорядження водними ресурсами приватними власниками на користь громадських потреб виглядає абсолютно справедливим і таким, що забезпечує священні принципи суспільного блага.

З іншого боку, М. Імшенецький зауважив, що приватні власники самі повинні зрозуміти позитив певних обмежень своїх прав на користь громад, де вони мешкають, що дозволить їм отримати симпатії простого люду та заручитися підтримкою соціуму. Якщо ж власники водойм будуть безвідповідально ставитись до утримання важливого ресурсу, то органи місцевого самоврядування отримають повне право делегувати процедури піклування про них або сусіднім господарям, або уповноваженим фахівцям земських управ, оскільки водні ресурси є спільним природним багатством усього соціуму краю.

Завершуючи, М. Імшенецький висунув ідею про необхідність скликання надзвичайних або екстрених сесій повітових та губернського земських зібрань, які повинні будуть доручити своїм виконавчим органам - управам зібрати усю наявну статистичну інформацію про розміри та параметри сервітутних прав приватних власників на внутрішні водні ресурси, а потім прийняти колегіальне, юридично зобов'язуюче рішення про ступінь обмеження права власності заради забезпечення суспільно значущих потреб (Журнали... 1866, с.37-38).

Починаючи з 70-х рр. XIX ст. ліберальні земці більш ґрунтовно підходили до проблем протипожежної безпеки у регіоні. 16 грудня 1874 р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання була розглянута доповідь та проект губернської управи про заходи протипожежної безпеки, які необхідно було вжити земським установам регіону. Керманич опозиційної аристократичної фронди - І. Петрункевич виступив з великою промовою з цього питання. У своєму виступі він вказав на те, що надії губернської управи на втручання і суттєву

.....
допомогу у цій проблемі інститутів волосного управління даремні, оскільки згадані органи вже настільки вражені корупцією, що навіть формальна допомога може мати негативні наслідки. Висунута ідея про попереднє планування житлових приміщень у провінції з урахуванням пожежної небезпеки може бути нереалізованою на практиці, адже загальні площі приватних територій дуже різні за обсягами. Теж саме можна сказати і про вимогу управи до населення щодо обов'язкового створення на територіях штучних водойм, запруд, насаджень садів і сушилень, які можна буде використовувати при ліквідації пожеж, які ймовірно можуть виникнути. І. Петрункевич наголосив, що подібні вимоги виконавчого органу губернського земства - пряме порушення священного права приватної власності, відтак реалізація подібних заходів дуже проблематична.

Іван Ілліч окремо прокоментував запропоновані управою поліцейські заходи. Пропозиція про впровадження охоронних та спостережних патрулів, штрафних санкцій за недотримання правил протипожежної безпеки у населених пунктах громад повітів, на думку політика, могла викликати перманентні конфлікти і навіть судові процеси, оскільки діючим імперським законодавством не були передбачені подібні інструменти втручання поліції у повсякденну життєдіяльність населення провінції. Крім того, взагалі не зрозуміла практична реалізація ідеї, адже невідомо - хто, як і за допомогою яких інструментів повинен був виконувати вказані інспекційні процедури. Діах зауважив, що якщо мова йде про представників селянського стану, то абсолютна більшість цього прошарку населення у провінції дуже зайнята аграрними турботами, ремеслами та промислами і тільки взимку селянство перебуває на місці своєї постійної дислокації.

Що ж стосується фінансової сторони проблеми, то орієнтовні розрахунки губернської земської управи щодо придбання комплексу інструментарію протипожежної безпеки подані губернському зібранню без жодної аргументації, тому затверджувати їх у такому вигляді неможливо. Завершуючи, І. Петрункевич відзначив, що представлена управою доповідь не пропонує принципових заходів щодо мінімізації ризиків виникнення пожежних експлозій, а тому документ слід передати для подальшого доопрацювання або профільній комісії зібрання, або до губернської управи. Чернігівське губернське земство погодилось з аргументами І. Петрункевича й ухвалило: направити доповідь та проект на суттєве доопрацювання до канцелярії губернської земської управи (Журнали...1875, №12, с.287-290).

На наступному засіданні губернських земських зборів, 17 грудня 1874 р. обговорювалось питання про збільшення страхових премій власникам майна, які втратили свої активи під час пожежного лиха. Від ліберальної партії з промовою виступив О. Карпинський. Опозиціонер ініціював збільшення сум страхових премій для приміщень і будівель селянства, які мали солом'яне покриття, характерне для українських земель Російської імперії. Він відзначив той факт, що страхові премії для приватних осіб є більшими у порівнянні з виплатами для найбільшого суспільного стану країни. Представник лібералів запропонував асигнувати з бюджету губернського земства 7500 рублів для придбання мінімально необхідного комплексу протипожежної техніки. Окремо, О. Карпинський озвучив вимогу до кожної сільської громади про створення спеціальних груп добровільних вогнеборців, які будуть забезпечуватися як коштом громади, так і ресурсами відповідних повітових земських управ. Чернігівське губернське земство більшістю голосів підтримало ініціативу ліберала (Журнали...1875, №13, с.311).

5 жовтня 1875 р., на черговій сесії Борзнянського повітового земського зібрання була заслухана профільна доповідь повітової управи про заходи протипожежної безпеки. Виконавчий орган проінформував депутатів про те, що з усіх сільських громад повіту були зібрані податки у сумі 2500 рублів для закупівлі необхідного комплексу інструментарію для ліквідації пожеж. Однак, у силу того, що вказаної техніки не вистачає для території усього повіту, виникає ситуація, коли географічно віддалені від центру громади селища не отримують необхідної допомоги, оскільки неможливо вчасно доставити реманент до населених пунктів. Це призводить до того, що пожежі належним чином не ліквідуються, а збитки від них сягають колосальних масштабів. Повітова управа просила зібрання розглянути цю проблему і прийняти рішення, яке дозволить принципово змінити існуючий стан справ. Репрезентанти консервативних сил пропонували створити у кількох селах опорні пункти для зберігання протипожежної техніки, з яких, у разі виникнення пожеж, потрібно буде існуючим транспортом доставляти інструментарій, або передати відповідний реманент для зберігання довіреним приватним персонам, які будуть зобов'язані у разі виникнення пожеж видавати його ліквідаторам лиха.

Від ліберальної партії виступили Н. Волк-Карачевський та І. Петрункевич. Н. Волк-Карачевський зазначив, що ініціатива консерваторів є несправедливою та непрактичною, адже, по-перше, у силу територіального фактору, тільки найближчі до опорних пунктів села зможуть вчасно отримати допомогу, а по-друге, зосередження потрібної техніки у базових пунктах викличе неминучі закиди та докори населення щодо вибіркової та нерівності серед громад повіту. У зв'язку з цим необхідно шукати інші варіанти вирішення злободенної проблеми.

І. Петрункевич у своїй промові відзначив, що пропозиції консерваторів принципово не вирішують актуального питання. Приватні особи, користуючись наявністю техніки, у першу чергу будуть ліквідовувати проблему для себе, вважаючи ексцеси у громадах другорядними за значенням.

З метою розв'язання існуючої проблеми лідер земської ліберальної партії північної України оприлюднив спеціальний проект, згідно якого у кожному селі Борзнянського повіту створювалось протипожежне товариство з членів відповідних населених громад. Кожному такому товариству повітова земська управа, виключно з земського бюджету, повинна була централізовано закупити мінімально необхідну кількість протипожежної техніки у м. Москва та передати у постійне користування. Громадам селищ пропонувалося визначити спеціальне приміщення для зберігання інструментарію. Документ декларував, що повітова земська управа буде матеріально допомагати селам при виникненні пожежних ексцесів та ліквідації їх наслідків, у тому числі - за допомогою інституту страхування майна і власності, але населення повинно буде асигнувати кошти на придбання комплексу допоміжного протипожежного реманенту та його ремонту.

Борзнянське повітове земство, у цілому підтримавши озвучений І. Петрункевичем проект постановило: 1. доручити повітовій земській управі укласти угоди з громадами усіх населених пунктів повіту про заходи протипожежної безпеки та створення профільних товариств, які будуть зобов'язані ліквідовувати пожежі на відповідних територіях; 2. у разі згоди населення громад передбачити асигнування з земського кошторису спеціальних фінансових субсидій (Журнали... 1876, №1, с.6-8).

23 січня 1881р., на засіданні Чернігівського губернського земства була заслухана доповідь страхової комісії, яка стосувалась проблем протипожежної безпеки. Від ліберальної опозиції виступив О. Ліндфорс.

У своїй промові він зазначив, що недотримання протипожежних інструкцій та відповідних регламентів членів суспільства повинно каратися притягненням до юридичної відповідальності. Однак, ухвалення відповідного законодавства повинно бути зваженим і розумним, оскільки практика показує, що пануючі стани держави схильні звинувачувати селянську верству у більшості порушень. Більше того, діюче імперське законодавство, що стосується проблеми не виконується. Представник ліберальних земців зауважив, що посадовим особам місцевого самоврядування потрібно поширювати серед селянства інформацію про методологію будівництва і забезпечення вогнетривкого характеру вже існуючих приміщень та будівель. Зокрема, акцентувати увагу населення провінції на необхідності використання черепиці у якості протизапального інструменту при облаштуванні дахів будинків.

Колега оратора по партії - М. Константинович у цілому підтримав точку зору О. Ліндфорса, запропонувавши направити доповідь комісії на доопрацювання губернській земській управі, з обов'язковим урахуванням діючих наказів Урядового Сенату відносно планування забудови населених пунктів у контексті протипожежної безпеки. Губернські збори підтримали пропозицію М. Константиновича (Журнали... 1881а, №13, с.144-150).

15 жовтня 1881р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання було розглянуто питання про використання страхової премії, яку губернське земство отримало після знищення у великій пожежі будівлі учительської семінарії. Від фракції ліберальної партії виступив П. Червінський. Він застеріг губернські збори від оманливої спокуси витратити кошти страхової премії на непрофільні заходи, адже не дивлячись на реакційну політику регіональної адміністрації та верховної влади, Чернігівська губернія потребує фундації власної учительської семінарії як осередку підготовки необхідних педагогічних кадрів.

Губернське земство прислухалось до мотивів опозиціонера і постановило: 1. визнати кошти страхової премії, яку отримала губернська земська управа після знищення у пожежі будівлі учительської семінарії недоторканою частиною стратегічного фонду бюджету інституції місцевого самоврядування; 2. вказати виконавчому органу губернського земства про те, що губернська земська управа зможе витратити вказаний фінансовий ресурс виключно для створення та забезпечення нової учительської семінарії у Чернігівській губернії; 3. надати доручення та спеціальні повноваження губернській земській управі по розміщенню суми страхової премії на депозитний рахунок банківської або кредитно-фінансової установи, з метою накопичення та акумуляції під найбільш вигідні комерційні відсотки ресурсів для заснування нової учительської семінарії та компенсаційних виплат постраждалим від пожеж (Журнали... 1881b, №8, с.17).

11 вересня 1884р., на засіданні чергової сесії Городнянського повітового земського зібрання були розглянуті окремі питання ліквідації наслідків пожеж та запровадження проектів страхування населення. У своєму виступі по цій проблемі представник ліберальних земців - О. Ліндфорс ініціював наступні заходи: 1. вимагати від повітової управи не тільки статистичної фіксації кількості пожеж у повіті та заходів щодо їх ліквідації, а й детальної констатації реального стану справ у цій сфері; 2. надати доручення повітовій управі про розробку проектів

.....
перепланування територій, вражених пожежними ексцесами, з метою нейтралізації повторних загроз; 3. зобов'язати усіх посадовців управ та найманих спеціалістів повідомляти про випадки службових злочинів, у тому числі корупційних, які пов'язані з фактами повторної забудови територій, де вже траплялись пожежі; 4. доручити повітовій земській управі проводити процедури розселення потерпілих мешканців на нових територіях громад повіту (Журнали...1885, №2, с.17-19; с.323-326).

9 грудня 1886р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання було розглянуто питання про збільшення страхових виплат для постраждалих від пожеж осіб. Від фракції ліберальної партії виступив В. Хижняков. У своїй промові він зазначив, що обсяг страхових виплат дуже важливий саме для абсолютної більшості населення регіону - селянського стану, оскільки ринкові ціни на спектр будівельних матеріалів суттєво зросли, а рівень компенсаційних виплат залишився незмінним. Унаслідок цього селянам, які найбільше страждають від пожеж по причині слабкої захищеності їх помешкань важко відновлювати пошкоджені будівлі. У зв'язку з цим губерньська земська управа просить збори піти на зустріч своїм виборцям та суттєво збільшити суму страхових виплат від земських інституцій. На превеликий жаль, консервативна більшість зібрання не підтримала ініціативи опозиціонера (Журнали...1886, №5, с.85-89).

23 жовтня 1887р., на засіданні чергової сесії Чернігівського повітового земського зібрання був розглянутий проект експериментального запровадження в експлуатацію при будівництві житла вогнетривких покрівель дахів. Повітова земська управа передбачала, що новітнє технологічне рішення, запропоноване членами ліберальної партії - Г. і Н. Волк-Карачевськими, максимально мінімізує ризик виникнення пожежних ексцесів та обсяг збитків від їх наслідків. Від земських лібералів по цьому питанню виступив В. Хижняков. У своїй промові він зауважив, що проведені теоретичні дослідження покрівель довели, що вони можуть мати суттєве практичне значення. Однак, необхідні конкретні практичні випробування, адже солом'яно-глиняні покрівлі мають протизапальні характеристики і, на відміну від дерев'яних конструкцій, якими раніше масово користувалося селянство, мають витримувати значний обсяг вогневого впливу. Опозиціонер вказав, що нова технологія виготовляється шляхом змішування глиняних мас з солом'яною та цементом, а тому потрібне підтвердження ефективності засобу на практиці. В. Хижняков відзначив, що у разі успішного випробування технологія без жодних сумнівів буде впроваджена у життєдіяльність населення, що призведе до збільшення страхових капіталів та суттєвого поліпшення соціального та економічного побуту селянства, оскільки збитки від ймовірних пожеж будуть мінімальними, а страхові премії будуть компенсувати усі втрати власників майна. Оратор наголосив на тому, що порушене питання - проблема усього регіону, а тому потрібно невідкладно її вирішувати у практичній площині.

Після обговорення питання Чернігівське повітове земство постановило: направити офіційне клопотання Чернігівському губернському земству про асигнування з бюджету 250 рублів для створення експериментальної, науково-дослідної лабораторії - майстерні, якій буде доручено, після проведення практичних випробувань, займатись виготовленням вогнетривких покрівель дахів у промислових масштабах (Журнали...1887, №1, с.5-7).

Опозиційні аристократи північної України висловлювались з питань протипожежної безпеки й у регіональних мас-медіа, зокрема на шпальтах офіціозу краю - «Черниговских губернских ведомостях». Так, один з провідних членів ліберальної партії - В. Хижняков опублікував статтю про земське протипожежне страхування культових релігійних споруд та правила формування відповідних компенсацій. Репрезентант земських лібералів вказував, що майже усі православні храми Північного Лівобережжя застраховані від пожеж і обставин стихійного характеру, шляхом впровадження високих земських страхових тарифів та передбачених земськими бюджетами компенсаційних виплат для культових і релігійних споруд. Проте, в умовах відсутності налагодженої системи протипожежної системи на регіональному та провінційному рівні цих заходів було вже замало. Виходячи з цього, прогресист наполягав на тому, що земські інституції Чернігівської губернії зобов'язані суттєво збільшити фінансування протипожежного страхування краю.

Наприклад, Чернігівська губерньська земська управа може асигнувати не менше 1000 рублів на рік з земського кошторису для здійснення компенсаційних виплат. За таких умов, кам'яні та вкриті залізом церковні споруди у селищах і містах отримують страховку у розмірі до 3 рублів на місяць, а унікальні дерев'яні храми - до 6 рублів на місяць. В. Хижняков особливо наголошував на тому, що потрібно проводити роз'яснювальну роботу серед членів громад - мешканців сіл і містечок, з метою уникнення або мінімізації забудови житловими приміщеннями населених пунктів поблизу культових споруд в інтервалі не менше ніж 50 метрів. Якщо ж жителі будуть порушувати ці рекомендації, тим самим провокуючи масові широкомасштабні пожежі та інерційні процеси при стихійних ситуаціях, то земські установи, як виборні органи місцевого

самоврядування, будуть мати повне право зменшувати компенсаційні виплати до 20% - як для релігійних общин, так і конкретних членів громад.

Представник ліберальних земців відзначив, що губернське та повітові земства Чернігівської губернії мають офіційно запропонувати свої послуги інститутам Російської Православної Церкви у регіоні. Приймати чи відмовлятися від земських пропозицій - це виключна прерогатива і рішення клерикальних кіл. Вибірні установи місцевого самоврядування мають поважати будь-яке рішення духовенства регіону та з розумінням ставитись до нього (Хижняков, 1894, с.1).

Не можемо не погодитись з оцінкою зусиль прогресивних земців у галузі протипожежної безпеки, яку надав у своїй фундаментальній праці Б. Веселовський, вказавши, що саме у 80-х рр. XIX ст. земські інституції зробили суттєвий прорив у справі формування системної політики по відношенню до злободенної проблеми (Веселовский, 1909, с.637-643).

Висновки. Резюмуючи викладене можемо стверджувати, що питання протипожежної безпеки у системі імперативів соціальної політики земського ліберального руху на півночі Лівобережної України 60-80 рр. XIX ст. займали не останнє місце. Аналіз історичних джерел, частина яких уперше запроваджується до міжнародного наукового обігу засвідчує, що політика опозиційної аристократичної фронди у вказаній галузі пройшла шлях еволюції: від кристалізації комплексу адміністративно-організаційних засад протипожежної безпеки, централізованого забезпечення засобами боротьби з лихом до формування системної політики у сфері.

У 70-х рр. XIX ст. земські ліберали почали достатньо ґрунтовно підходити до вирішення питань, пов'язаних з пожежною безпекою, що забезпечило впевнений прогрес у розвитку справи. Наприклад, прогресисти акцентували увагу на організаційних аспектах - широкомасштабному впровадженні інституту земського протипожежного страхування; централізованій закупівлі за рахунок коштів земських бюджетів протипожежної техніки та інструментарію з елементами співфінансування з громадами; організації добровільних груп вогнеборців; створенні протипожежних товариств у громадах, які по суті стали праобразами майбутньої протипожежної служби; регулярному збільшенні асигнувань з земських бюджетів на поточні потреби боротьби з пожежами та їх наслідками; боротьбі з проявами корупції та дотриманням прав і свобод людей у контексті пошуку балансу між принципами приватної власності та суспільного блага.

Вже у 80-х рр. XIX ст. протипожежна політика ліберальних земців набуває системного характеру. Прогресисти належним чином піклувались не тільки про ліквідацію пожежних ексцесів та їх наслідків, значне підвищення протипожежних страхових та компенсаційних виплат, а й про запровадження до життєдіяльності населення краю новітніх модерних технологій, зокрема - вогнетривких покрівель дахів, які ефективно витримували вогневе навантаження і максимально знижували масштаб збитків від пожеж. З метою поширення згаданих новацій для пересічного населення, опозиціонери ініціювали створення профільної майстерні-лабораторії, яка повинна була виробляти покрівлі у промислових масштабах. Відзначимо і той факт, що члени земської ліберальної партії північної України використовували усі наявні можливості для формування основ системи протипожежної безпеки, скажімо - інструмент комерційної акумуляції фінансових ресурсів у банківських установах.

У цілому можна констатувати, що опозиційна аристократична фронда Північного Лівобережжя успішно поєднувала у своїй протипожежній політиці різні за природою інструменти - адміністративні, фінансово-економічні та науково-технологічні, що і дозволило лібералам допомогти селянству добитись помітних зрушень у боротьбі з пожежними ексцесами.

Джерела та література:

- Веселовский, Б.Б.** (1909). История земства за сорок лет. СПб.: Издательство О.Н. Поповой. Т. II. 703с.
- Гаврилов, М.** (1886) Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии. Том I. Городницкий уезд (1865-1884). Чернигов: Земская типография. 618с.
- Журналы...** (1866) Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 1866 года. Чернигов: Типография Губернского правления. 130с.
- Журналы...** (1875) Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1874 года. Чернигов: Земская типография. 356с.
- Журналы...** (1876) Журналы очередной сессии Борзенского уездного земского собрания 1875 года. Чернигов: Земская типография. 127 с.
- Журналы...** (1881a) Журналы Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии 1880 года, состоявшейся в 1881 году. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов: Земская типография, №1 - 4. 874с.
- Журналы...** (1881b) Журналы Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии 1881 года. Чернигов: Земская типография. 496с.

-
- Журналы...** (1885) Журналы очередного Городнянского уездного земского собрания 1884 года. Гомель: Типография Ш.Фридланда. 178 с.
- Журналы...** (1886) Журналы и стенографический отчет Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1886 года. *Земский сборник Черниговской губернии*. №9-10. 910с.
- Журналы...** (1887) Журналы Черниговского уездного земского собрания 1886 - 1887гг. со сметой на 1888 год. Чернигов: Типография Губернского правления. 238с.
- Котельницький, Н.** (2019a) «Письма из деревни» Н.Н. Волк - Карачевського як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України(60-80pp.XIXст.). *Історія науки та біографістика*. №2. С.350 - 384.
- Котельницький, Н.** (2019b) Публіцистика братів Н.Н. та Г.Н. Волк-Карачевських як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України(60-80pp.XIXст.). *SCRIPTORIUM NOSTRUM*. №1. С.125 - 142.
- Котельницький, Н.** (2022) Наукові праці О.П.Шлікевича як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України(60-80pp. XIX ст.). *Сіверщина в історії України*. Випуск 15. С. 95-100.
- Хижняков, В.** (1894). Страхование церквей в Черниговской губернии. *Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная*. №168. 23 июля. С.1.

References:

- Gavrilov, M.** (1886). Svod postanovlenij uездных zemskih sobranij Chernigovskoj gubernii. Tom I. Gorodnickij uезд(1865-1884). [Collection of resolutions of district zemstvo assemblies of Chernigov province. Volume I. Gorodnitsky district (1865-1884)]. Chernigov:Zemskaja tipografija. 618с. [In Russian].
- Hizhnjakov, V** (1894). Strahovanie cerkvej v Chernigovskoj gubernii. *Chernigovskie gubernskie vedomosti. Chast' neoficial'naja*. №168. 23 ijulja. S.1. [In Russian].
- Kotel'nyc'kyj, N.** (2019a). «Pys'ma yz derevny» N.N. Volk - Karachevs'kogo jak dzherelo z istorii' zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi' Ukraïny (60-80rr. XIX st.). ["Letters from the Village" by N.N. Volk - Karachevsky as a source for the history of the zemstvo liberal movement in the north of Left-Bank Ukraine (60-80s of the 19th century)]. *Istoriya nauky ta biografistyka*. №2. S.350 - 384. [In Ukrainian].
- Kotel'nyc'kyj, N.** (2019b). Publicystyka brativ N.N. ta G.N. Volk-Karachevs'kyh jak dzherelo z istorii' zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi' Ukraïny(60-80rr. XX st.). [Journalism of the brothers N.N. and G.N. Volk-Karachevsky as a source for the history of the zemstvo liberal movement in the north of Left-Bank Ukraine (60-80s of the 19th century)]. *SCRIPTORIUM NOSTRUM*. №1. S.125 - 142. [In Ukrainian].
- Kotel'nyc'kyj, N.** (2022). Naukovi praci O.P.Shlikevycha jak dzherelo z istorii' zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi' Ukraïny(60-80rr.HIst.). [Scientific works of O.P. Shlikevych as a source on the history of the zemstvo liberal movement in the north of Left-Bank Ukraine (60-80s of the 19th century)]. *Siversshyna v istorii' Ukraïny*. Vypusk 15. S. 95-100. [In Ukrainian]
- Veselovskij, B.** (1909). Istoriya zemstva za sorok let. [History of the Zemstvo for forty years].SPb.: Izdatel'stvo O.N. Popovoj. T.II. 703s. [In Russian]
- Zhurnaly...** (1866) Zhurnaly zasedanij Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija 1866 goda. [Minutes of the meetings of the Chernigov provincial zemstvo assembly of 1866]. Chernigov: Tipografija Gubernskogo pravlenija. 130s. [In Russian].
- Zhurnaly...** (1875) Zhurnaly zasedanij Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija ocherednoj sessii 1874 goda. [Minutes of the meetings of the Chernigov provincial zemstvo assembly of the regular session of 1874]. Chernigov: Zemskaja tipografija. 356s. [In Russian].
- Zhurnaly...** (1876) Zhurnaly ocherednoj sessii Borzenskogo uездного zemskogo sobranija 1875 goda. [Minutes of the regular session of the Borzensky district zemstvo assembly of 1875]. Chernigov: Zemskaja tipografija. 127 s. [In Russian].
- Zhurnaly...** (1881a) Zhurnaly Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija, ocherednoj sessii 1880 goda, sostojavshejsja v 1881 godu. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii*. [Journals of the Chernigov Provincial Zemstvo Assembly, regular session of 1880, held in 1881]. Chernigov: Zemskaja tipografija, №1 - 4. 874s. [In Russian].
- Zhurnaly...** (1881b) Zhurnaly Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija, ocherednoj sessii 1881 goda. [Journals of the Chernigov Provincial Zemstvo Assembly, regular session of 1881].Chernigov: Zemskaja tipografija. 496s. [In Russian].
- Zhurnaly...** (1885) Zhurnaly ocherednogo Gorodnjanskogo uездного zemskogo sobranija 1884 goda. [Journals of the regular Gorodnyansky District Zemstvo Assembly of 1884]. Gornel': Tipografija Sh.Fridlanda. 178 s. [In Russian].

Zhurnaly... (1886) Zhurnaly i stenograficheskij otchet Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija ocherednoj sessii 1886 goda. [Journals and stenographic report of the Chernigov Provincial Zemstvo Assembly of the regular session of 1886]. Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. №9-10. 910s. [In Russian].

Zhurnaly... (1887) Zhurnaly Chernigovskogo uezdnogo zemskogo sobranija 1886 - 1887gg. so smetoi na 1888 god. [Journals of the Chernigov District Zemstvo Assembly of 1886 - 1887 with an estimate for 1888]. Chernigov: Tipografija Gubernskogo pravlenija. 238s. [In Russian].

Надійшла до редакції / Received: 10.01.2025

Схвалено до друку / Accepted: 16.02.2025